

צבא ומפלגה בברית-המועצות

סרן אלרן

באשר הוא מהווה את אחת הזרועות החשובות של ברית-המועצות כמעצמת-על.

ואכן, תלות זו של הצמרת המדינית הסובייטית בממסד הבטחוני, יצרה את המעמד המיוחד של הצבא במערכת השלטונית הסובייטית; הגם שבברית-המועצות, כבמדינות מערביות-דמוקרטיות, קיימת הקפדה מירבית למנוע את השתלטות הצבא וקציניו הבכירים על המנגנון האזרחי. מגמה זו יונקת שורשיה מזהלכה המרכסיסטית, אשר ראתה בצבא המסורתי גורם כפיה בידי המעמד השליט מחד-גיסא, ומתפיסותיהם היסודיות של האבות המייסדים של המדינה הסובייטית, אשר שאפו לבנות „צבא חדש“ בעל „אופי מעמדי“, שישירת נאמנה את המפלגה ואת מעמד הפועלים, מאידך-גיסא.

אולם חלומותיהם הראשוניים של לנין וטרוצקי נתקלו עד מהרה בסלעי המציאות האכזרית. שאיפותיהם התיאורטיות להקים צבא יצוגי, אשר קציניו ייבחרו על-ידי החיילים מן השורה, נתגלו עד מהרה כבלתי-מעשיות. מייד לאחר המהפכה הבולשביקית הוצבו למשטר החדש אתגרים חמורים, שהעמידו

זה לא מכבר ראה אור, בהוצאת „מערכות“, ספרו של הסובייטי טולוג הבריטי הנודע ג'והן אריקסון „עוצמה צבאית סובייטית“. ספר זה, שהוא מדריך מקיף ללימוד זרועותיו ועוצמתו של הצבא הסובייטי, מצטיין בהתעמקות יתרה בבחינת מקומו של הממסד הצבאי במסגרת תהליך קבלת ההחלטות בברית-המועצות. בהקשר זה בולטת תפיסתו של אריקסון את המכניזם המדיני הסובייטי ככזה, אשר גם אם הינו בעל צורה חיצונית יחודית, הרי הוא פועל במתכונת המקובלת במשטרים אחרים; דהיינו היענות ותגובה ללחצים חיצוניים ופנימיים, הפועלים במשולב בתהליך המורכב של קבלת החלטות בתחומי החוץ והביטחון. במסגרת תפיסה זו רואה אריקסון את הממסד הבטחוני הסובייטי כאחת מקבוצות הלחץ המשפיעות על הקרמלין לגבי החלטותיו בסוגיות מרכזיות, כגון הקצאת משאבים או אופיה וכיווניה של מדיניות החוץ של ברה"מ; זאת, למרות העובדה שהצבא ככזה, אינו מיוצג בגוף העליון של המפלגה — בפוליט-בורו. שכן ההנהגה המדינית מוצאת עצמה נאלצת להתייעץ מבחינה מקצועית ולהישען מבחינה פוליטית על ראשי הצבא,

הצבאים", שהפך מאוחר יותר ל"מחלקה הפוליטית של המועצה הצבאית המהפכנית". בשלב הבא עוצבה יחידה זו כמחלקה נפרדת במסגרת הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית.

אחת מתוצאות פעולתם של הקומיסרים הצבאיים בתקופה הראשונה לאחר המהפכה היתה הרחבה ניכרת של מספר חברי המפלגה בקרב הצבא. תהליך זה הגיע לשיאו ב-1928, כאשר כל מפקדי העוצבות בצבא האדום היו חברים במפלגה, ואילו מקרב סגל הקצונה בכלל היו כ-55 אחוזים חברי מפלגה.

תקופת השלום של אמצע שנות העשרים ויצוב שליטת הקומוניסטים במדינה הביאו לתמורה בתפקידיהם של הקומיסרים הפוליטיים. ב-1924 הועמד הקומיסר כשני בדרגת פיקוד לאחר המפקד הצבאי מקצועי והתקנות לא חייבו עוד את אישורו לפקודותיו של המפקד. בו בזמן החלו הקומיסרים להצטמצם בתפקידי הדרכה ואינדוקטרינציה פוליטית. עם זאת נשארו הקומיסרים כפופים מבחינה מנהלית לוועד המרכזי של המפלגה, ולמפקדת הצבא ולמיניסטרויון המלחמה לא היתה שליטה פיקודית עליהם.

לקראת אמצע שנות השלושים האמינו רבים כי הובטחה נאמנות הצבא להנהגה האזרחית-מפלגתית. אולם מסע הטיהורים שערך סטאלין באותה תקופה — במטרה לחזק את שלטונו הדיקטטורי ולנתק עצמו מנאמניה המהפכנים של התקופה הלניניסטית — לא פסח אף על הצבא. ב-1937 הועמד סגן מפקד הצבא האדום, המרשל טוחצ'בסקי, ושבעה מעמיתיו למשפט בעוון בגידה. במקביל פורסם דבר התאבדותו של ראש הקומיסרים הפוליטיים. האשמה המפורטת נגד קצינים אלה היתה שיתוף פעולה עם הגרמנים. רק לאחר מותו של סטאלין הוגדרו משפטים אלה כסילוף והגנרלים שיצאו חייבים והוצאו להורג טוהרו.

בין אם סטאלין אכן האמין כי טוחצ'בסקי וחבריו קשרו קשר נגדו אם לאו, הביאו חששו המטורף מפני חוסר נאמנותם של הכפופים לו להשיב לקומיסרים הפוליטיים בצבא את תפקידיהם המלאים, כפי שהוגדרו בתקופת מלחמת האזרחים בראשית שנות העשרים של המאה. שוב הפך הקומיסר הפוליטי שוה במעמד ובמסמכויות-פיקוד למפקד היחידה, ושוב צריך

בספק את הישגיהם במיגור השלטון הצארי ובסילוק הממשלה התחוקתית הזמנית של קרנסקי: אויבים מבית — נאמני הצאר ומתנגדי הבולשביזם ומעצמות המערב, שהחליטו לפעול באורח צבאי באמצעות שיגור כוחות התערבות מחוץ. כל אלה איימו על לגיון וחבריו והייבו אותם לפעול בדחיפות להקמת צבא אשר המרכיב המקצועי שלו עדיף על מהות אידיאולוגית-מעמדית מפורקת.

בתנאים אלה נאלצו הבולשביקים לקבל לשורות צבאם אותם קצינים מקצועיים (כ-48,000 במספר, שהיוו באותה תקופה כ-76 אחוזים מהקצונה הרוסית) אשר נאותו לשרתם מתוך נימוקים לאומיים או אנוכיים, גם אם לא תמכו במהפכה וב-רעיונותיה. ברור כי השלטון החדש לא יכול היה לבטוח בקצינים אלה. כך נוצר, מלכתחילה, פער של אָמון בין ההנהגה האזרחית לרוב רובה של הקצונה הבכירה. פער זה אך גבר והתעמק כאשר אימצו הבולשביקים — וטרוצקי בראשם — את המוסד של קומיסרים פוליטיים (אותו כוננה ההנהגה שמוגרה על-ידם בשבעה בנובמבר 1917). קומיסרים אלה הופקדו בעת ובעונה אחת על שמירת נאמנותו של הצבא למערכת הסובייטית ועל גילוי קשרים נגד ההנהגה האזרחית ודיכויים. ההסדר החדש נתן בידי הקומיסרים הפוליטיים סמכות של "וטו" על כל הפקודות הצבאיות והמנהליות של המפקדים המקצועיים.

שיטה זו ייסדה באורח פורמאלי את הפיקוד הכפול, שהביא להפחתת היעילות הצבאית בשנים הבאות. ברור היה כי החל-טות בשעת קרב היו חייבות להתגבש במהירות מירבית, וכי מהירות כזו לא הושגה כאשר היה צורך לשכנע את הקומיסר הפוליטי כי ההחלטה נכונה הן מבחינה צבאית והן מבחינה מדינית. אולם הבולשביקים גטלו על עצמם את הסיכון של דחיה ומבוכה, הטמון בשיטה של הפיקוד הדואלי, משום שגרסו כי הסיכון של איבוד נאמנותם של הגייסות עקב בגידת המפקדים גדול יותר.

למעשה, תפקידם של הקומיסרים הפוליטיים בשלב זה לא הצטמצם בפיקוח מפני בגידה אפשרית, אלא כלל אף משימות של הפצת הרעיון הבולשביקי בקרב הגייסות. פעולה, "חינוכית" זו תואמה על-ידי "המשרד הכל-רוסי של הקומיסרים

הצבאית שמעליו, ואחראי בפניו; אולם הוא כפוף גם למפקד הצבאי של היחידה שבה הוא פועל. כך, באופן תיאורטי, כפוף פים הקצינים הפוליטיים לשני מפקדים. אך למעשה, מצפים מהם למידה של עצמאות בתחום פעילותם, ולעתים אף לפקוח עין בחשאי על מפקדיהם הצבאיים. לצורך זה מקפידים הסובייטים להכשיר את קציניהם הפוליטיים גם מבחינה צבאית, כדי שיוכלו לעקוב מקרוב אחרי החלטותיו ודרך פעולתו של מפקדם ולבחון באיזו מידה ממלא הוא בנאמנות אחר הוראות ההנהגה הבכירה.

אפיק אחר, שבאמצעותו מקיימת המפלגה פיקוח על הנעשה בכוחות המזוינים הוא באמצעות חברי המפלגה הקומוניסטית המשרתים בצבא. בכל יחידה צבאית, שמשרתים בה חברי מפלגה, קיימת התארגנות באמצעות תאים — כפי שנעשה הדבר במקומות העבודה האזרחיים בבריית-המועצות. תא זה בוחר את נציגיו, אשר מצדם, „בוחרים“ בקומיסר הפוליטי של הרמה הצבאית שלהם למוזכרים. החשיבות המיוחדת של תאים אלה נעוצה בכך, שהם משמשים למעשה ככלי אמין להשפעה על החיילים ביחידה, אשר אינם נמנים עם חברי המפלגה. נציגי התאים — בתאום הקומיסר הפוליטי ובפיקוחו — מארגנים אירועים חברתיים וחינוכיים, בהם מושם הדגש על פעילויות אשר לדעת המפלגה מקרבות את אנשי השורה לאוירת המפלגה ולרעיונותיה. במקביל לתאי המפלגה פועלים תאים של הקומוסומול —

היה האחרון לקבל את אישורו של איש המפלגה לפני שיכול היה לבצע את פקודותיו. יתר-על-כן, סמכויות הקומיסר הפוליטי הורחבו והוא הפך שותף בכיר להכרעות בדבר אותות הצטיינות, העלאות בדרגה ואף קיבל סמכות לדווח לממונים עליו במפלגה על מידת אמינותו ונאמנותו הפוליטית של המפקד הצבאי.

חוסר היעילות של השיטה הדואלית בצבא הופגנה שוב במבצע-עים הצבאיים הראשונים בהם השתתף הצבא האדום לאחר שנים רבות — במלחמה נגד פינלנד ב-1940. כתוצאה ממספר מפלות בשלב המוקדם של המערכה הופחתו שוב סמכויותיו ועוצמתו של הקומיסר הפוליטי, והוא הורד בשנית למשנה למפקד היחידה. באותה תקופה הוסב תוארו ל„סגן מפקד לעניינים פוליטיים“ ובכך ניתן ביטוי למדיניות החדשה. תפקידיו הצטמצמו שוב בהפצת הרעיונות הקומוניסטיים ובהדרכת הגייסות ברוח תורת המפלגה והמנהיג.

אולם לא לאורך זמן. ההתקפה הגרמנית על ברית-המועצות ב-22 ביוני 1941 הגבירה שוב את פחדיו של סטאלין מפני בגידת קציניו. תוך חודש הושב על כנו מעמדם הבכיר של הקומיסרים הפוליטיים. אך אליה וקוץ בה. שוב הוכח כי בתנאי קרב מהווה השיטה הדואלית מכשול חמור להצלחת מבצעים צבאיים, בעיקר בתנאים של חזית רחבה, המקשה על שליטת הקומיסר הן על מפקד היחידה וקציניו והן על היחידות בשדה. זאת ועוד; במהרה הובהר כי כוונת הגרמנים אינה מצטמצמת בשאיפה לחסל את שלטונו של סטאלין, אלא מתמקדת במגמה לכבוש שטחים נרחבים מברית-המועצות. הפיכת המלחמה למערכה לאומית הגבירה את נאמנות הצבא ואת התלכדותו בשעת משבר מאחורי ההנהגה האזרחית, וסטאלין בראשה. בנסיבות אלה הורה הקרמלין, באוקטובר 1942, כי המפקד הצבאי יהיה אחראי באורח בלעדי על הנעשה בגזרתו וכי הקומיסר הפוליטי יהיה תחת פיקודו הישיר. שיטה זו, שאומצה ב-1942, נשארה בתוקפה עד היום הזה.

הריאורגניזציה ביחסי המפקד הצבאי עם הקומיסר הפוליטי לא כוונה, מאידך גיסא, להפחית את הפיקוח המפלגתי על הצבא. לצורך שמירת הפיקוח הורחב גיוס קצינים וחיילים למפלגה הקומוניסטית. בשנות המלחמה הצטרפו למפלגה עד 100,000 חיילים בחודש, וב-1942 בלבד גויסו לשורות המפלגה למעלה ממיליון אנשי צבא. אלה חבו נאמנות יתרה למפלגה ולמשטר, אשר העלו אותם למעמד מועדף, המוענק בבריית-המועצות לחברי המפלגה. במקביל הרחיבו אנשי המפלגה את פעולות החינוך וההדרכה בקרב הגייסות.

לצורך זה הורחבו סמכויות המנהל הפוליטי הראשי בכוחות המזוינים. לגוף זה, אשר כפוף בעת ובעונה אחת לוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית ולמיניסטרויון ההגנה, מספר מחלקות משנה: תפקידן לספק חומר „חינוכי“, לערוך כתבי-עת צבאיים, להכין קאדרים של מדריכים בבתי-ספר צבאיים, ולארגן פעולה בין חברי הקומוסומול (ארגון הנוער המפלגתי) השייכים לצבא, על זרועותיו השונות. המנהל הפוליטי הראשי פועל באמצעות שלוחות המוקמות בכל אחד מהאזורים הצבאיים של המדינה הסובייטית. שלוחות אלה מתאמות את הקצינים הפוליטיים ביחידות הצבאיות השונות מרמת הארמיה ועד המחלקות בשדה.

הקומיסר הפוליטי ממונה על-ידי הקומיסר הפוליטי ברמה

החדש — רומאן מלינובסקי — לא שימש בתפקיד מפלגתי בכיר כמו ז'וקוב, ומאז ועד עתה לא מונה איש צבא לכהן בגוף המפלגתי העליון — בפוליטבירו.

קיצוץ נוסף במעמדו ובעוצמתו של הצבא נעשה על-ידי חרושצ'וב ב-1959, כאשר החליט על צמצום ניכר בהיקף הכוחות המזוינים במישור הקונבנציונאלי. החלטה זו לא מומשה למעשה, בעיקר משום שהמתיחות הבין-גושית גברה באותה תקופה ובעיקר בראשית שנות הששים — בתחילה סביב בעיית ברלין, ומאוחר יותר על רקע משבר הטילים בקובה. אולם הנזק מבחינת נאמנותו של הממסד הצבאי לחרושצ'וב כבר נעשה, ונחשף הפער בין שאיפותיה של הקצונה מחד-גיסא לבין מגמותיו המדיניות של השליט האזרחי. לאחר הדחתו של חרושצ'וב ב-1964 — ועלייתה לשלטון של ה"הנהגה הקולקטיבית" הנוכחית, בראשות ברוז'נייב, קוסיגין ופודגורני — נוצר, "מודוס-ויוונדי" ביחסים שבין הצבא וה"שלטון האזרחי. הובהר כי השליטים החדשים אינם מתכוונים להרפות משליטתה המוחלטת של המפלגה על הכוחות המזוינים; אך הומחש כי בתנאים של התמודדות-הידברות בין-גושית גברה ההיזקקות של ההנהגה המדינית לצבא בכלל ולקצונה הבכירה בפרט. דבר זה נכון במיוחד על רקע עליית משקלם של הנושאים האסטרטגיים במערכת העולמית, אשר מחייבים הישענות בלתי-מבוטלת של הקרמלין על עצותיהם של הקצינים המקצועיים.

זאת ועוד; התנופה שאיפיינה את המשטר הסובייטי הנוכחי במדיניות החוץ האקטיביסטית שלו בזירות-עולם שונות, הצריכה שימוש אמין בזרועות הצבא בנושאי המעמסה העיקרית. הפעילות הסובייטית במרחב הים-התיכון והמזרח-התיכון מאז 1964 ממחישה בעליל את התלות ההדדית שהתפתחה בין הממסד האזרחי והצבאי.

בתנאים אלה נוצרה זהות אינטרסים בין הצבא להנהגה המדינית, כאשר שניהם כאחד דוגלים, ככל הנראה, במתן קדימה לשאלות של ביטחון לאומי ומדיניות-חוץ תקיפה ויוזמתית על פני פיתוח מזורו של החברה והכלכלה. יחסי הגומלין האישיים בין שר ההגנה הסובייטי הנוכחי — המרשל אנדרי גרצ'קו, המכהן בתפקידו מאז 1967 — לבין מוכ"ל המפלגה, ליאוניד ברוז'נייב, מעידים על הבנה ונאמנות אישית.

בסיכום ניתן לקבוע כי במערכת הסבוכה של יחסי מפלגה-צבא בבריה"מ השכילה המפלגה בשנות קיומו של המשטר הסובייטי לאכוף את מרותה ושליטתה על הממסד הבטחוני, בין אם היה זה באמצעים מניפולטיביים — כבימי לנין וטרזצקי; באמצעי טרור וכפייה — כבימי סטאלין; באמצעי פיתוי והגברת היוקרה האישית — כבימי חרושצ'וב; או באמצעות התאמת האינטרסים הלאומיים-בטחוניים לתפיסת העולם של הצבא המקצועי — כבימי ברוז'נייב וחבריו. העובדה שפרט לחריג אחד בודד — בתקופת כהונתו של ז'וקוב כשר ההגנה — לא ידוע על חתירת הצבא לתפיסת מעמד פוליטי עצמאי בממסד האזרחי הסובייטי, מעידה כי חרף עוצמתו וממדיו של הצבא הסובייטי לא חרג ממעמד של קבוצת לחץ, לכל היותר, ולא העמיד בסכנה את ההגמוניה של המפלגה על המערכת השלטונית בברית-המועצות.

ארגון הנוער המפלגתי. למעשה קיימת מחלקה מיוחדת במנהל הפוליטי הראשי של הצבא, שאחראית למינוי נציגים מיוחדים ביחידות השונות; נציגים אלה כפופים מבחינה מנהלית לקר-מיסר הפוליטי. שוב, להלכה, נבחרים נציגי הקומסומוול על-ידי חברי הארגון המשרתים ביחידה הצבאית; אולם למעשה אלה ממונים על-ידי הקצין הפוליטי. עיקר פעילותם של אלה מתרכזת בקרב מגויסי החובה, (מספרם של חברי הקומסומוול בקרב מגויסי החובה מוערך בכ-50 אחוזים מכלל החיילים). אולם נראה כי ההנהגה האזרחית בברית-המועצות השכילה להבין כי אין די בהצבת קומיסרים פוליטיים ביחידות כדי להבטיח את נאמנות הקצונה המקצועית. לשם כך היה צורך לטפח את הקצונה וליצור מערכת אמינה של פיתויים, אשר ימחישו את תלותה של הקצונה ואת קידומם ומעמדם של הקצינים בהנהגה המדינית.

במסגרת החיזור אחר הקצונה פעל הקרמלין רבות עוד בתקופתו של סטלין. ב-1935, בד-בבד עם תחילת מסע הטיהורים, כוננו הסובייטים שוב את דרגות הקצונה המקובלות בצבאות העולם, אשר השימוש בהן הופסק לאחר המהפכה הבולשביקית. לאחר פרוץ מלחמת-העולם השנייה הוכנסו שוב לצבא הסובייטי גיוני טקס אשר בוטלו ב-1918, ובהם הצדעות לקצינים ופניה בלשון פורמלית לבכירים בדרגה. ב-1946 הוסב שמו המהפכני של "הצבא האדום" ל"צבא הסובייטי". שינויים אלה נועדו, ללא ספק, להעלות את יוקרת הקצונה. עתה יכלו הקצינים לחוש כי הם נמצאים במעמד מיוחד של עלייה, מה גם שמשכורתיהם הגבוהות הציבו אותם בראש הסולם של משרתי הציבור. כך, למשל, מקבל סמל המשרת בצבא הקבע שכר הגבוה פי 4.3 מזה של טוראי; סרן מקבל שכר הגבוה פי 24.3 מטוראי, וגנרל — פי 114.3. נוסף לכך מקבלים הקצינים הטבות שונות, כגון האפשרות לקנות מוצרי-צריכה יקרים ונדירים ועזרה בדירור.

יוקרת הצבא הסובייטי גברה באורח ניכר לאחר מותו של סטאלין ב-1953. המרשל גיאורגי ז'וקוב, קצין מקצועי, מונה לשר ההגנה — הפעם הראשונה בהיסטוריה הסובייטית שקצין זכה להכרה מדינית כה רמה. בפברואר 1956 הועלה ז'וקוב גם בהיררכיה המפלגתית, המקבילה לזו הממלכתית, ומונה לחבר מועמד (דהיינו כחבר ללא זכות הצבעה) בפוליטבירו — המוסד העליון של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית. ב-1957 פרע ז'וקוב את חובו למפלגה, כאשר העניק תמיכה משמעותית לחרושצ'וב במאבקו בצמרת המפלגתית נגד יריבו שזממו לסלקו. בכך הגיעו הכוחות המזוינים של ברית-המועצות לראשונה למעמד שאיפשר להם לפעול באורח עצמאי כמעט במסגרת המערכת המדינית-אזרחית.

אולם דווקא בשל כך לא האריך הצבא ימים בעמדת הכוח המדינית שלו. בקיץ 1957 ניצל חרושצ'וב את שהותו של ז'וקוב ביוגוסלביה כדי לסלקו מתפקידו בצבא ובמפלגה. מייד לאחר מכן נקט חרושצ'וב שורה של צעדים במטרה לצמצם את כוחו הפוליטי של הצבא ולהכפיף אותו, פעם נוספת, למרותה של המפלגה. במסגרת זו מונה קצין בכיר, גיבור מלחמת-העולם השנייה לראש המנהל הפוליטי הצבאי, ואילו קצין ללא עבר קרבי מפואר נבחר למשרת שר ההגנה. זאת ועוד, שר ההגנה